

I.

PROBLEMATIKA — LITERATURA — PRAMENY.

Feudální velkostatek je jednou z nejdůležitějších kategorií feudální ekonomiky. Vývoj jeho struktury je nedílnou součástí všech základních ekonomických procesů feudalismu, ovlivňuje podstatně postavení a sociální poměry venkovského obyvatelstva a působí významně i na města. Proto je studium takřka každého hospodářského a sociálního problému feudalismu spojeno s problematikou feudálního velkostatku. Zvláště aktuálního významu nabývá studium feudálního velkostatku v zemích střední a východní Evropy v období pozdního feudalismu (15.—19. stol.), kdy jeho struktura ovlivňuje specifické formy přechodu od feudalismu ke kapitalismu v této oblasti.¹

V české historické literatuře byla věnována v minulosti problematice pozdně-feudálního velkostatku v širších ekonomických souvislostech nepoměrně menší pozornost než v Německu, Polsku a v jiných zemích. Naprostá většina studií o agrární otázce byla zaměřena k problému postavení poddaných, které bylo oficiální historiografií chápáno převážně ve smyslu právním. Tímto směrem byla např. zaměřena téměř celá historiografie 19. století. Teprve v období pozitivismu se u nás začalo pod vlivem německých hospodářských dějin rozvíjet vlastní studium struktury feudálního velkostatku jako samostatného historického problému. Průkopnickou prací byla v tomto smyslu studie Fr. Hrubého „Z hospodářských převratů českých ve století XV. a XVI.“² Jádrem badatelské práce Fr. Hrubého byla problematika reformace a protestantismu a politické dějiny 16. a 17. století; nebyl tedy „specialistou“ v oboru hospodářských dějin. Nicméně však jako jeden z mála našich buržoasních historiků přikládal hospodářskému vývoji značný význam a věnoval mu část své badatelské práce. Vývoj velkostatku správně sledoval v souvislosti s celkovým evropským hospodářským vývojem v 16. století — v této „době převratů“ — a chtěl ukázat, že tyto „převraty“, chápané jako přechod od středověkého hospodářství k novověkému, probíhaly i v českých zemích. Jejich jádrem byla podle Hrubého změna struktury feudálního velkostatku, přechod od „rentovního“ velkostatku k velkostatku „režijnímu“, rozvoj vrchnostenského hospodářství.

Hrubý ve své studii vycházel především z dobové hospodářské literatury

a rozvoj vrchnostenského hospodářství demonstroval na příkladech z moravských panství, jejichž hospodářské písemnosti mu byly dostupné. Jádrem vrchnostenského hospodářství bylo podle Hrubého rybníkářství; méně podrobně pak sledoval rozvoj pivovarnictví, chovu ovcí, dvorů i „průmyslového“ podnikání. Převrat ve struktuře velkostatku a tím i v celém hospodářském životě začal podle jeho názoru koncem 15. století zakladatelskou horečkou v rybníkářství a pokračoval pak v dalších desetiletích.

Význam Hrubého studie tkví zejména v koncepci, kterou vytvořil pro vývoj velkostatku v 15. a 16. století. Hrubý postihl z pramenů, které měl k dispozici, základní vývojové tendence velkostatku, viděl správně i některé příčiny změn jeho struktury a podal velmi sugestivní hodnocení nového stadia vývoje velkostatku. „Režijní velkostatek“, tj. velkostatek s rozvinutým vrchnostenským hospodářstvím a obchodem, byl podle Hrubého východiskem z krize feudálního způsobu hospodaření a přechodem ke způsobu kapitalistickému.³

V několika dalších studiích Hrubý prohluboval konkrétní poznání vývoje velkostatku. Bylo tomu tak již ve starší práci o vývoji velkostatků olomouckého biskupství,⁴ a zejména ve studii o pobělohorských konfiskacích na Moravě.⁵

Hrubého koncepcí nebyla překonána ani prací německého právního historika Wernera Starcka, který sledoval vývoj struktury českého feudálního velkostatku od 13. do 18. století.⁶ Za příčinu a východisko vývoje velkostatku od typu Grundherrschaft k typu Gutswirtschaft pokládá tento badatel právní poměry ve 13. století, především uchvácení soudní pravomoci nad poddanými vrchnostmi a ještě výrazněji než Hrubý a Mendl zdůrazňuje kapitalistické rysy systému Gutswirtschaft. Nazývá dokonce pozdně-feudální velkostatek feudálně-kapitalistickým podnikem.

Práce V. Černého „Hospodářské instrukce“ podle podtitulu měla být „Přehledem zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.—19. století“.⁷ Autor se však omezil pouze na pramen, uvedený v titulu studie, a podal jen věcně učeněný materiál o velkostatku z hlediska patrimoniální správy a předpisované techniky vrchnostenského hospodářství.

Statistickou metodu uvedl u nás do studia vrchnostenského hospodářství V. Pešák ve své práci o panstvích rodu Smiřických počátkem 17. století.⁸ Pešákova studie je detailním rozбором vrchnostenského hospodaření na několika severočeských panstvích; rozbor je proveden na základě hospodářských účtů a zaměřuje se hlavně na otázky podílu jednotlivých výrobních odvětví na výrobě a výnosu velkostatku. Poměrně krátký časový úsek (9 let) neumožňuje ovšem sledovat dynamiku vrchnostenské výroby a problematiku velkostatku v širším měřítku.

Studium struktury feudálního velkostatku se plně rozvinulo v posledních letech. O nové hodnocení se pokusil A. Míka.⁹ Polemisuje s koncepcí Hru-

bého, především s jeho teorií „převratů“, a považuje rozvoj vrchnostenského hospodářství za povolný proces, který začíná ve druhé polovině 14. stol. a do kterého se postupně začleňovala jednotlivá výrobní odvětví. Míka sleduje tradiční otázky růstu jednotlivých výrobních odvětví a jejich výnosu, ale všímá si také sociálních otázek: působení struktury velkostatku na postavení poddaných, problematiky pracovní síly, robot, vlivu vrchnostenského hospodářství na expropriaci poddaných, na vývoj nevolnictví apod. Tyto sociální otázky rozvedl v samostatné knize o postavení poddaných v 1. polovině 16. století a v řadě článků.¹⁰

Vývoji feudálního velkostatku a postavení poddaných na Moravě od skončení husitství do poloviny 16. století je věnována rozsáhlá práce Fr. Matějka.¹¹ Autor shromáždil velké množství roztržitého materiálu, kterým doplňuje dosavadní znalosti o vývoji pozemkového vlastnictví jednotlivých stavů, dále sleduje vývoj základních výrobních odvětví velkostatku, zvláště rybníkářství, dvorů a pivovarnictví a shromažďuje údaje o feudální pozemkové rentě. Ukazuje rozklad vrchnostenského dvorového hospodářství od poloviny 15. do poloviny 16. století a vyvozuje z tohoto procesu závěr o krizi feudálního velkostatku v této době.¹²

V posledních letech vzniklo mnoho dílčích prací o feudálním velkostatku, zabývajících se buď jednotlivými velkostatky nebo určitou otázkou ekonomiky velkostatku v celozemském měřítku.

V rámci širších historických souvislostí se studiem struktury pozdně feudálního velkostatku zabývají katedry československých a obecných dějin Karlovy university, kde vzniklo několik shrnujících a programových studií i dílčí práce, publikované namnoze zatím jen zčásti.¹³

Ze starších badatelů zasahuje do studia velkostatku podnětně E. Janoušek, vycházející ze svých rozsáhlých znalostí patrimoniálních archivů,¹⁴ zemědělské techniky a ekonomiky. Formuloval program studia zemědělské ekonomiky,¹⁵ který je realizován zejména kolektivem historiků při ČSAZV, a publikoval řadu cenných analytických i shrnujících studií.¹⁶ V poslední době vypracovává sociologické metody výzkumu vesnice, které uplatňují zpětné chronologické postupy. Janouškem redigovaný Sborník ČSAZV, věnovaný dějinám zemědělství, přinesl řadu metodicky průkopnických prací, zaměřených však většinou k novější době.

K problematice předbělohorského velkostatku na Moravě přinášejí mnoho nového materiálu i cenných závěrů práce J. Radimského o berních registrech. Autor objevil v archivech řadu berních rejstříků a příznávacích listů daní z poddaných i z prodeje produktů (akcízy), které jsou jedinečným, i když značně problematičným materiálem statistické povahy pro celou zemi. Umožňují sledovat řadu ekonomických a sociálních faktorů v oblasti celé Moravy. Radimský část těchto materiálů publikoval s obsáhlými úvody, ve kterých

hodnotí jejich pramennou hodnotu a přínos k poznání ekonomických problémů 16. století.¹⁷

Stále vzrůstá počet lokálních monografií. Lokální studie velkostatku a zejména poddanských poměrů mají u nás dlouhou tradici, ale ve starší době byly — kromě několika prací a studií, uveřejňovaných v Časopise pro dějiny venkova, — vedeny především vlastivědnými cíli.¹⁸ Teprve v posledních letech jsou tyto studie chápány a koncipovány v rámci vědeckého výzkumu pozdně feudální ekonomiky jako důležitý krok k jejímu celkovému zvládnutí. V tomto smyslu přináší cenné poznatky pro ekonomickou strukturu velkostatku práce Křivkovy o velkostatech pernštejnských, roudnickém aj.,¹⁹ Macůrkovy o zajímavé oblasti valašské,²⁰ Jiráskovy o panstvích olomouckého biskupství²¹ aj.

Od průkopnické studie Fr. Hrubého se poznání vývoje feudálního velkostatku a jeho místa v ekonomice pozdního feudalismu značně prohloubilo o konkrétní studie v rámci jednotlivých panství i o zkoumání některých otázek v měřítku Čech nebo Moravy. Nejvíce se rozvinulo studium vývoje jednotlivých odvětví vrchnostenské výroby po stránce kvantitativní, techniky zemědělské výroby; začaly se zkoumat rozdily ve vývoji velkostatku, objevily se pokusy o určení jednotlivých typů velkostatku, rozvíjí se i studium pracovní síly. V poslední době se studium zaměřuje hlavně na působení feudálního velkostatku na postavení poddaných, zejména na problém nevolnictví. Vznikla diskuse o počátcích akumulace kapitálu, v níž má struktura feudálního velkostatku a jeho hospodářská politika významné postavení.²²

Velmi intenzivně se v posledních letech rozvíjí studium velkostatku v Sovětském svazu,²³ Polsku,²⁴ Maďarsku,²⁵ NDR²⁶ i v buržoazní historické vědě.²⁷ Toto studium přináší jednak nesmírné množství podnětů a metodických postupů, které se osvědčily na jiném terénu, dají se uplatnit při studiu našeho velkostatku a zároveň připravují půdu pro srovnávací studium.

Nejdůležitějších výsledků dosavadního studia domácího i některých výsledků cizí literatury si všimneme na příslušných místech. Zde nám půjde o objasnění cíle a metody této práce.

Konkrétní historické poznání struktury velkostatku bude zajisté záležitostí dlouhodobého lokálního studia. Problematika feudálního velkostatku je však v posledních letech v souvislosti s probíhající diskusí o pozdně feudální ekonomice a o přechodu od feudalismu ke kapitalismu tak živá, že nutně vyžaduje formulování určitých závěrů, které — vzhledem k tomu, že vycházejí jen z dosavadních výsledků a z dílčího materiálu — musejí mít hypotetický charakter, musejí se však zároveň pokusit o postižení obecných tendencí a linií hospodářského vývoje, které by později byly upřesňovány, rozváděny nebo měněny.²⁸

Tyto širší souvislosti lze postihnout jenom studiem většího teritoria, kde vystupují nad trvající feudální rozdrobenost.

Pro takovému širší studium je Morava velmi vhodným terénem. Představuje správní a právní celek, což dalo vzniknout řadě důležitých celozemských právních a normativních pramenů. Při teritoriální a ekonomické rozmanitosti není zase tak velkým celkem, aby nemohla být zvládnuta. Studium feudálního velkostatku na Moravě má již také svou tradici, a tak je řada dílčích i obecných otázek již vyřešena. Přitom velmi blízká ekonomická i právní příbuznost s Čechami umožňuje použít i výsledků studia českého velkostatku pro objasnění řady ekonomických tendencí a typů. (Obdobné, ale daleko podrobnější pracovní zákonodárství v Čechách, větší množství lokálních studií, společná hospodářská politika českých a moravských majitelů velkostatků atd.)

Chronologicky je práce zaměřena především na druhou polovinu 16. a počátek 17. století, tedy na dobu, pro niž se užívá označení doba předbělohorská. Studium hospodářského vývoje v této době má značný význam pro obecně historickou problematiku doby, v níž se vytvářejí předpoklady pro české stavovské povstání a pro dramatické události třicetileté války a v níž se na poli hospodářském objevují některé nové rysy, odlišné od klasické feudální ekonomiky. V řadě otázek se vracím do minulosti za účelem sledování jejich počátků a kontinuity; tak tomu je zejména u otázek právních.

Studium velkostatku má jednak svou stránku konkrétně historickou, jednak stránku obecně ekonomickou; obě tyto stránky jsou v úzké dialektické souvislosti. Konkrétní historické studium, vycházející z ekonomických kategorií a zpětně jim dávající historický obsah, je ideálním postupem při studiu struktury feudálního velkostatku zejména tam, kde je možno použít pro studium základních ekonomických jevů statistické metody.²⁹ Avšak materiál pro předbělohorské období, jak uvidíme z jeho přehledu, zatím neposkytuje dostatečnou základnu pro statistickou analýzu ekonomických jevů v měřítku, přesahujícím hranice ojedinelých panství, a to ještě jen v krátkých časových úsecích.

Proto jsem ustoupil od pokusu o zjištění vývoje struktury velkostatku v celé jeho šíři, což by vyžadovalo uskutečnění mnoha předběžných monografických studií, z jejichž souhrnu vyroste konkrétně historický obraz vývoje struktury feudálního velkostatku, a stanovil jsem si úkol zabývat se obecnějšími ekonomickými otázkami: hospodářskou politikou a ekonomickým charakterem velkostatku v předbělohorské době.

Hospodářská politika feudálního velkostatku není přirozeně aplikací národohospodářské teorie na hospodářské dění; je to snaha feudálního velkostatku dosáhnout maximálního výnosu, která je imanentním rysem hospodářské politiky feudálů vůbec a jejíž realizace patří k základnímu zákonu feudální formace. Mohli bychom sledovat buď hospodářskou politiku jednotlivých panství a stanovit společné a rozdílné rysy, nebo hospodářskou politiku feudálního velko-

statku vcelku v nejdůležitějších hospodářských otázkách. Zde je volen druhý způsob a zkoumání se podle kapitol zaměřuje na mocenské prostředky, jež měl velkostatek ve stavovském státě k dispozici, na vývoj vlastnických a teritoriálních poměrů, na otázku zbožního vrchnostenského hospodářství, organizace trhu a výnosu, na problém pracovní síly ve vrchnostenském hospodářství a na otázky nevolnictví a konečně na třídní boj a jeho vliv na vývoj velkostatku. Souhrn těchto otázek tvoří předpoklady pro zhodnocení ekonomického charakteru předbělohorského velkostatku.

Hospodářská politika feudálního velkostatku v naznačených nejdůležitějších otázkách je objektivní historický proces, jehož odraz nalezneme především v normativních pramenech. V celozemském měřítku v zemském hospodářském a sociálním zákonodárství a v soudní praxi, v rámci panství pak v instrukcích, privilegích, smlouvách apod. Proto příkládám značný význam rozboru právních a normativních pramenů, které jsou odrazem ekonomické skutečnosti. Neodrážejí ovšem tuto hospodářskou skutečnost přesně. Problém normy v období feudalismu je totiž velmi složitý: někdy si normy navzájem odporují, jindy zase samo jejich znění ukazuje, že nebyly dodržovány. Ověření hospodářských a sociálních norem je místy umožněno konkrétním materiálem. Pokud takového materiálu bylo v některých pracích použito nebo pokud je jeho zpracování v rámci této práce možné, snažím se jej konfrontovat s normami.

Ideální by ovšem bylo ověřit normy hospodářského života a sociálních vztahů detailními rozborů. Jedině takové rozborů totiž ukáží mnohostrannost hospodářského vývoje, úchyly od jeho hlavních linií a všechny místní odlišnosti a zároveň stanoví rozšíření různých ekonomických typů a kategorií. V této práci se pokouším pouze o jejich zjištění a vymezení (formy práce, rozbor výnosu, cesty třídního boje) a o jejich ekonomickou charakteristiku. Jejich rozšíření sleduji pouze tam, kde je to vzhledem k neúplnosti materiálu možné. Takový postup do jisté míry připomíná ilustrativní metodu, od které se dnes upouští; nebyl by možný při strukturálním rozboru.

Je přirozené, že při studiu jakékoliv otázky vývoje feudálního velkostatku se přímo nabízí srovnávací metoda, jejíž aplikaci vypracovala již buržoasní historiografie. H. P i r e n n e ji dokonce považoval za jedinou metodu vědeckou.³⁰ Také v marxistické historiografii je její platnost obecně uznávána:³¹ nutno však přiznat, že při vědeckém marxistickém studiu je její použití velmi náročné. Nemá totiž smyslu srovnávat některé obecné a povrchné jevy: jde o srovnávání zákonitostí, celých struktur, vývojových tendencí, které musejí být nejprve jasně zjištěny na menších teritoriích. Poněvadž však dnes ještě není ve všech základních problémech feudálního velkostatku jasno, nejsou komparatistické studie příliš rozvinuty. Poukazuje se spíše na zjevné analogie a rozdíly, jejichž podstatu je ještě třeba poznat. Na daném stupni výzkumu je snad nejdůležitější zjišťovat

obecné zákonitosti na užším teritoriu a připravovat tak půdu srovnávacímu studiu.

PRAMENY

Prameny k našemu tématu můžeme rozdělit podle provenienčního principu na písemnosti státní a zemské správy, na písemnosti patrimoniální správy a na prameny literární povahy.³²

A. PÍSEMNOSTI STÁTNÍ A ZEMSKÉ SPRÁVY

1. Zemská zřízení. Jsou zaměřena především na otázky feudálního pozemkového vlastnictví, procesního práva a zemské správy, ale obsahují i řadu článků, ve kterých se odráží hospodářská politika feudálního velkostatku. Základem moravských zemských zřízení je po celé 16. století Tovačovská kniha, která je souborem zemského práva, poručeným Ctiborem Tovačovským z Cimburka kolem r. 1480.³³ Neměla sice oficiální charakter, ale po celé 16. století byla používána — doplněná soudními nálezy — jako právní příručka. Ani Kniha drnovská, sepsaná kolem r. 1527, neměla oficiální charakter.³⁴ První tištěné zemské zřízení pochází z r. 1535; máme jeho vzornou kritickou edici Čá d o v u, která podstatně usnadňuje studium a použití moravských zemských ústav.³⁵ Hospodářské předpisy v zemských zřízeních mají jen rámcový, obecný charakter a nebyly během 16. století příliš měněny. Nezračí se v nich tedy dynamika vývoje. Také poslední předbělohorská redakce zemského zřízení z r. 1604, ve které měly být — podobně jako v redakci české z tohoto roku — zachyceny změny, k nimž došlo v druhé polovině 16. a počátkem 17. století, je v podstatě jen opisem starších zřízení.³⁶

2. Materiály ze sněmovních jednání. Jsou jedním z nejdůležitějších pramenů pro hospodářskou politiku feudálního velkostatku, i když na Moravě nejsou tak bohaté jako v Čechách. Z tohoto hlediska jsou zajímavé především hospodářské pasáže sněmovních artikulů, přijímaných na závěr sněmovního jednání a vydávaných tiskem, některé císařské proposice a stavovské repliky a přirozeně též sněmovní korespondence a ojedinělé zachovalé protokoly. Kameníčkovu zpracování sněmovních fondů již zastaralo,³⁷ a proto je třeba čerpat přímo z rukopisných sněmovních památek a kopiířů a z různých opisů sněmovních písemností, které památky a kopiáře doplňují.

3. Rozsáhlé a poměrně dobře dochované písemnosti zemského soudu jsou nepřeborným zdrojem právních norem i obrazem právní praxe stavovského soudního aparátu, který velmi často zasahoval do hospodářských a sociálních otázek feudálního velkostatku, a to jak ve sporech mezi vrchnostmi, tak i v procesech mezi vrchnostmi a poddanými. Knihy půhonné a náleзовé doplňují chudé předpisy zemských zřízení, poněvadž mají platnost právních norem. Zračí se

v nich např. poddanská politika, podmínky pohybu poddaných a jiné důležité otázky. Koncem 16. století se zemský soud stále častěji zabýval otázkou třídního boje poddaných a nelze ani dosti litovat skartačního zásahu 18. století, při kterém byly zničeny knihy selských roků, jež by poskytly jedinečný obraz o poddanských sporech. Trhové a půhonné kvaterny poskytují v 16. století mnoho popisů panství (zvláště pokud do nich jsou zapisovány zvody) a nahrazují tak částečně nedostatek patrimoniálních popisů. Méně důležité kvaterny trhové byly vydány reprezentativním tiskem,³⁸ zatímco edice půhonů ustrnula na svazku Bretholzově, zachycujícím počátek 16. století.³⁹

4. Pracemi Hrubého a nověji Radimského byly objeveny a oceněny materiály berní povahy. Berní správu ovládali v předbělohorské době stavové, kteří určovali berní klíč, podle něhož se měly opatřovat částky povolované sněmem.⁴⁰ Koncem 16. století byly vypisovány daně ze zemědělské produkce a z prodeje všech základních zemědělských produktů. Z několika termínů se zachovaly úplné sbírky příznávacích listů a výkazů krajských výběrčích. V některých termínech je příznávaná produkce rozdělena na produkci vrchnostenského a poddanského hospodářství. A tak berní materiály poskytují první celozemskou statistiku poddaných a zemědělské produkce. Je zde ovšem značná problematičnost hodnoty příznávaných cifer, jejichž konfrontace s patrimoniálním materiálem je v naprosté většině případů nemožná. Přesto však jsou spotřební daně určitým ukazatelem celkové i tržní produkce na jednotlivých panstvích a rozdílů mezi jednotlivými velkostatkami.

5. Kromě období, kdy úřad zemského hejtmána zastával Karel st. ze Žerotína, se nedochoval ani v zemských ani v soukromých fondech významnější materiál o správní činnosti zemských úředníků.⁴¹ Zvláště písemnosti zemského hejtmána, který měl v zemské správě tak důležité postavení a do jehož kompetence spadaly poddanské spory, by poskytly cenné doplňky k materiálům sněmovním a soudním.

6. Centrální habsburská správa zasahovala do zemských záležitostí jednak sněmovními proposicemi, jednak prostřednictvím české dvorské komory a královské české kanceláře. Prostředníkem mezi komorou a zemskou správou byl úřad moravského podkomořího, jehož korespondence se zachovala v materiálech ČDK; je však zaměřena většinou jen na záležitosti berní a městské. Na rozdíl od Čech a od Slezska se ve fondech dvorské komory zachovalo pro moravská panství jen velmi málo materiálu. V registrech české kanceláře jsou však cenné dokumenty o třídních bojích poddaných moravských korunních statků. Materiál moravské proveniencí byl z fondů ČDK vyčleněn a zařazen do zvláštního, dnes archivně dokonale zpracovaného, fondu Morava.

Během 16. století rychle vzrůstala patrimoniální hospodářská a správní agenda na všech velkých panstvích, ale z předbělohorského období se zachovaly jen nepatrné zlomky registratur na několika panstvích a některé nejdůležitější písemnosti, jako urbáře, gruntovnice a listiny v poněkud širším měřítku.

1. Plastickým obrazem hospodářské činnosti feudálního velkostatku jsou úplné hospodářské účty. Jejich význam pro studium ekonomiky velkostatku je všeobecně uznáván a v poslední době jsou u nás základem většiny prací.⁴² V tzv. materiálových účtech rybních, pivovarských, obilních a purkrabských je zaznamenán celý systém vrchnostenského hospodářství, jeho rozsah, stavy dobytka, osevy a výnosy, rozdělení výroby atd. V důchodních účtech je zase zachycen prodej a nákup na trhu, mzdy a čistý finanční efekt hospodářství. Hospodářské účty ze 16. století jsou vedeny jako osobní výkaz jednotlivých zaměstnanců velkostatku, stojících v čele výrobních odvětví, a uvádějí nejen celkovou bilanci hospodářství a sněmu v číslech, nýbrž i různé další okolnosti, např. místo nákupu, jména zaměstnanců, počet jednotek zboží a jejich ceny ve větších položkách apod. Z předbělohorského období se zachovaly na Moravě jen nepatrné zlomky účtů. Nejúplnější jsou účty telečského panství z let 1595—1600, obsahující vedle důchodních register i některé materiálové účty. Telečské účty souvisí s registraturami jihočeských panství hradeckého rodu, které u nás patří k nejzachovalejším vůbec. Hrubý použil účtů zábřežského panství z let 1566—1569, které jsou dnes zřejmě ztraceny.⁴³ Dále známe dílčí účetní materiály olomouckého biskupství⁴⁴ z panství slavkovského, janovického, lednického, mikulovského. Souvislejší řady účtů mají statky města Olomouce a několika dalších měst. Hospodářské registratury klášterů se naproti tomu takřka vůbec nezachovaly.⁴⁵ Rovněž účetní materiál středních a malých panství chybí téměř úplně.

2. Popisy velkostatků a urbáře má již na Moravě v předbělohorské době většina velkých panství, takže jsou vlastně hlavním pramenem pro poznání struktury velkostatku.

Urbáře z 16. a 17. století nebyly psány podle jednotného návodu, jsou tudíž mezi nimi značné rozdíly.⁴⁶ Základem ve všech zůstává soupis poddanských gruntů a jejich rentovních povinností, ale ve většině urbářů se od poloviny 16. století objevuje i popis vrchnostenských objektů. Tyto popisy jsou cenné především tam, kde není jiných údajů o vrchnostenském hospodářství. Jsou ovšem daleko méně spolehlivé než účty. Popisy panství totiž uvádějí normu hospodářství v době, kdy byl urbář sestavován. Namnoze sice jde o vypočítaný průměr hospodářské činnosti, který by mohl mít značnou hodnověrnost. Vezme-li však v úvahu to, že ve druhé polovině 16. a počátkem 17. století prodělává hospodářství feudálního velkostatku bouřlivý rozvoj, uvědomíme si, že brzy po svém sepsání neodpovídaly už popisy vrchnostenského hospodářství sku-

tečnosti. Nové urbáře však se příliš často nepořizovaly, proto se v nich dynamika hospodářského vývoje zračí jen v tom případě, že na panství máme několik urbářů z různých období. Také roboty, která je nejdůležitější dynamickou složkou poddanských povinností, je v urbářích popsána jen zcela nedostatečně a změny robot, ke kterým došlo v době platnosti urbáře, v nich nejsou zaznamenávány. Pro důležitou otázku robot má zásadní význam, zda měly zápisy robot v urbáři platnost právní normy. A tady docházíme k závěru, že pro vrchnost tento zápis nebyl zřejmě překážkou při zvyšování robotních povinností; pro poddané pak neměl význam již z toho důvodu, že jej neměli k dispozici. Ve sporech o roboty se svědectví urbářů jako normy pro vrchnost závazné výslovně neuvádí.

Popisů panství je v českých zemích poměrně málo, což ostře kontrastuje s polskými poměry, kde jsou „lustrace“ zcela běžné a jsou vlastně základem studia velkostatku. Funkci popisů plnily u nás zřejmě urbáře. Jinak popisy panství vznikaly jen při některých prodejkách, při dělení dědictvím a při soudních řízeních; ojediněle se objevují i v deskových zápisech.

Zvláštní skupinou popisů jsou konfiskační protokoly statků moravských účastníků stavovského povstání, které částečně zpracoval Hrubý.⁴⁷ Pocházejí z r. 1622, tedy již z doby třicetileté války, ale zachycují stav před válkou. Komisaři, kteří prováděli popis konfiskovaných panství, postupovali celkem jednotným způsobem: zaznamenávali počet vesnic, poddaných, stálé platy, roboty, zevrubně popsali vrchnostenské hospodářství, odhadli jeho výnos a při výpočtu ceny panství násobili stálé platy dvanácti a běžné šesti. Máme tedy v protokolech zachyceny různé typy panství těsně před vypuknutím třicetileté války. Část protokolů se zachovala v SÚA, část v Ditrichštejských materiálech, některé pak porůznu v patrimoniálních archivech.

3. Hospodářské instrukce a „technická literatura“ 16. stol. jsou pro hospodářskou politiku feudálního velkostatku jedinečným materiálem. Dlouho byly vlastně základním pramenem, ze kterého studium velkostatku vycházelo, ale i po „objevení“ účtů si svůj význam podržují. Rozvinuté vrchnostenské hospodářství a správa velkých panství vyžadovala „instrukce“ a pokyny pro správní a hospodářskou činnost úředníků, a to jak pokud jde o obecné znalosti o zemědělské výrobě a o různých odvětvích vrchnostenské výroby, tak pokud se týká specifických pokynů pro správu jednotlivých panství.

V 16. století se vydávaly některé příručky o vrchnostenském hospodaření tiskem, což je zajisté výrazem hospodářského ruchu a potřeb hospodářského života. Tak „Hospodář“ Brtvínův a Černobýlův obsahuje v kostce současné znalosti o zemědělství a zároveň shrnuje obecné směrnice pro správu velkostatku.⁴⁸ Z odborně specializovaných spisů je to především slavný Dubraviův spis o technice a ekonomice rybníkářství,⁴⁹ dále různé spisy o pivovarnictví,⁵⁰ chovu ovcí,⁵¹ vinařství, o hornictví a železářství; znovu se objevuje Crescentius,⁵² spisy

o koňském lékařství apod. Tyto spisy mají různou hodnotu. Setkáváme se v nich jednak s opakováním zásad antických autorit, jednak s pokyny, zakládajícími se na empirickém pozorování zemědělské praxe, či s popisem technických zkušeností rybníkářských podnikatelů. Nelze říci, že by se podle nich řídila přesně hospodářská a správní činnost; nejsou v nich ostatně ani žádné objevy, které by mohly přinést nějakou podstatnou změnu do vžitých výrobních a správních postupů. Pro nás tato literatura má smysl spíše opačný: je nám odrazem a zobecněním skutečných poměrů v dané době.

Také instrukce, vydávané úředníkům jednotlivých panství, jsou většinou jen obecnými návody, nabádajícími k poctivosti, umírněnosti, šetrnosti, bdělosti a jiným ctnostem, pro hospodářského správce panství potřebným. Najdeme v nich však i mnoho konkrétních pokynů, zaměřených na jedno panství a prozrazujících nejen záměry majitele, nýbrž i charakter robot, hospodářský systém panství, nároky na poddané, vztah k zemským zákonům a zvyklostem apod.⁵³

Obdobou německých Weistümer jsou u nás poddanské řády jednotlivých vesnic, častěji však městeček, v nichž je upraven nejen vzájemný styk poddaných, ale i některé stránky jejich poměru k vrchnosti. Několik moravských poddanských řádů vydal P. Chlumecký,⁵⁴ jiné jsou v edici Kalouskové.

4. V 16. století vrchnosti uzavíraly s poddanými smlouvy nebo jim často vydávaly privilegia. Vztah poddaných k vrchnostem si uchoval mnoho znaků smluvního charakteru i v době, kdy se již prosazovalo druhé nevolnictví. Písemné potvrzení povinností, které bylo uznáváno feudálním soudnictvím, bylo při jejich pohybu pro poddané neocenitelnou výhodou, za kterou byli ochotni i zvýšit své dosavadní povinnosti. A to bylo zase důvodem ochoty vrchnosti privilegia vydávat.

Privilegia jsou sama o sobě důležitým ukazatelem poddanských poměrů a poddanského práva. Nás však zajímá především otázka, jaké tendence hospodářského vývoje velkostatku se v nich odrážejí. Při svém značném počtu jsou pro tuto otázku nepopíratelným pramenem. Poddanská privilegia se zachovala, přestože byla vesměs uložena na vesnicích mimo větší archivy. Byla pro svou hodnotu pečlivě střežena i v době, kdy už ztratila svůj význam. Mnoho těchto privilegií z moravských obecních „truhlic“ posbírali a vydali spolupracovníci „Selského archivu“ v jeho „Listáři“.⁵⁵

5. Hospodářské otázky zaujímaly významné místo i v korespondenci feudálů. Největší magnáti si dopisovali se správci panství, přijímali od nich touto cestou zprávy a dávali jim pokyny. Ale i v jejich vzájemné korespondenci se vyskytuje mnoho informací o hospodářské činnosti a o sociálních a právních problémech. Svým významem má v tomto smyslu jedinečnou hodnotu korespondence olomouckých biskupů, zachovaná takřka v nepřetržitých řadách kopiíářů od poloviny 16. století. Zachycuje ekonomickou situaci a zejména třídní boje na všech stolních i manských statech olomouckého biskupství.⁵⁶ Jiným

velmi dobře dochovaným komplexem je korespondence Karla st. z Žerotína, v níž se mezi dopisy politického a náboženského charakteru najde i nemálo dopisů úředníkům na panstvích a hospodářských a právních pokynů, adresovaných jiným feudálům. Porůznu se zachovaly na některých panstvích i dopisy hospodářských úředníků.

C. LITERÁRNÍ PRAMENY

Nejcennějším literárním pramenem pro hospodářskou politiku feudálního velkostatku jsou přirozeně odborné hospodářské spisy, které jsme uvedli v odstavci o hospodářských instrukcích. Vedle nich se v 16. století rozšiřovala i literatura, pojednávající o ekonomice velkostatku nebo měst v celku. Šlo ponejvíce o literaturu polemického charakteru. Byla to z velké části díla přeložená, aplikovaná na české prostředí, ale díla domácí také nechybějí. Je příznačné, že polemický spis, který se tiskem velmi rozšířil, vznikl v Čechách na téma pivovarnictví. Je to „Rozmlouvání člověka stavu rytířského s pánem J. Mtí o hospodářství a důchodech pivovarských“, poprvé tiskem vydaný v r. 1555.⁵⁷ Jde zřejmě o spis městského původu, který reaguje na rozvoj vrchnostenského pivovarnictví.

Původních pojednání o hospodářství je málo, ale v mnoha literárních dílech se setkáváme s úvahami o hospodářských problémech, tedy i s cennými postřehy o samotném velkostatku. Náboženská moralistní literatura, zejména českobratrská, si všímá zejména poddanské otázky; v proroctvích nacházíme ohlas rozvoje rybníkářství; městské kroniky a paměti zobrazují boj měst s velkostatkem a podávají svědectví o třídních bojích. Hospodářským a sociálním otázkám věnovala pozornost i krásná literatura a literární tvorba lidová, ze které se nám však bohužel zachovaly jen nepatrné zlomky.

Řada autorů, zabývajících se feudálním velkostatkem, právem zaměřila pozornost na otázky terminologie, která dosud v naší historiografii kolísá, což znesnadňuje studium i diskusi.⁵⁸ Terminologie není formální otázkou; je výrazem přesnosti a propracovanosti pojmů. V pojmech se konec konců zračí i celé pojetí problému, a proto nemůžeme vždy používat pojmů starých, aniž nově vymezíme jejich obsah. Nesmíme zapomínat ani na to, že obsah důležitých historických kategorií a pojmů se vyvíjí, že otázka definic je velmi problematická a že jsme tudíž nuceni používat termínů jen jako pomocného prostředku na základě jisté předběžné dohody.

Přes několik pokusů není uspokojivě vymezen ani samotný pojem „feudální velkostatek“. Na rozdíl od jiných jazyků jde v češtině o novotvar, který dobová terminologie neznala. Pojem velkostatek v češtině v nové době významově splynul s kapitalistickým velkým pozemkovým vlastnictvím a jeho hospo-

dárskými podniky, jehož protikladem je drobné vlastnictví rolníků. Přenesení pojmu „velkostatek“ do feudální ekonomiky spolu s adjektivem „feudální“ vytvořilo termín, kterého je používáno v různém smyslu.

1. Vyjadřuje teritoriální představu feudálního pozemkového vlastnictví vůbec, tj. souhrn dominikální a rustikální půdy s vrchnostenskými objekty i poddanými a jejich grunty v rámci určitých hranic nebo jako vlastnictví oddělených teritorií a jednotlivců. Nahrazuje tak dobové termíny jako „panství“, „statek“, „Herrschaft“, „Gutswirtschaft“ a mohli bychom jím přeložit i termíny „poměstje“, „manor“, „votčina“ nebo „seigneurie“. Je zde ovšem možno ponechat, jak činí např. Graus pojem „feudální pozemkové vlastnictví“.⁵⁹ Míka používá pro označení „celého pozemkového vlastnictví feudálova“, tedy dominikálu, rustikálu a ostatních nemovitostí termínu „panství“.⁶⁰ S tímto termínem se v pramenech běžně setkáváme vedle termínů jako „statek“, „dominium“ apod.

2. Velmi často je s pojmem „feudální velkostatek“ spojena představa určité velikosti. Míka např. označuje jako velkostatek panství, které má více než 15 vesnic;⁶¹ Polišenský pak definuje velkostatek (panství) jako majetek feudála, „který měl hrad nebo zámek, město, či městečko jako tržní středisko a alespoň dvě vesnice“.⁶²

3. Pojem velkostatek je spojován s určitou strukturou. Graus např. mluví o „velkostatku ve vlastním slova smyslu“ jako o rozvinutém systému vrchnostenského hospodářství, resp. typu Gutswirtschaft,⁶³ Matějek navrhuje používání pojmu „velkostatek“ pro „velký pozemkový majetek robotního období“.⁶⁴

Z předcházejících stránek již je zřejmé, že v této práci je termín „feudální velkostatek“ používán pro označení teritoriální jednotky feudálního pozemkového vlastnictví v dané době vůbec, tedy ve smyslu naznačeném sub 1. Zůstávám u tohoto novotvaru proto, že soudobá terminologie nebyla sama jednotná a že se tohoto označení v uvedeném smyslu zatím nejvíce užívá.

Prameny 16. století neznají přirozeně ani terminologické rozlišení velkostatků podle jejich velikosti. Nejčastěji se ještě rozlišují „panství“ jako velké vlastnické a teritoriální celky a „statky“ jako celky malé; avšak neděje se tak důsledně. Ostatní hlediska jsou vnesena ex post. Při tom nejčastěji používané kritérium počtu vesnic je velmi relativní, poněvadž často se několik vesnic v horské oblasti svým hospodářským významem nevyrovná jedné vesnici v oblasti úrodné. Proto nemohu přijmout terminologické rozlišení Míkovo na velkostatek, „střední feudální statek“, resp. „střední panství“ (5–10 vesnic) a drobné nebo trpasličí panství,⁶⁵ ani Matějkův návrh na rozlišování velkostatku v protikladu ke statku, resp. „statečku“.⁶⁶ Jako pomocného měřítka pro rozlišení velikosti velkostatků používám na příslušném místě počtu poddaných, což je hledisko zase jen pomocné a může se měnit.

Velmi důležité by bylo terminologicky vymezit určitou ekonomickou strukturu velkostatku, podobně jako je tomu v německé terminologii u pojmu

Grundherrschaft, označujícího v podstatě velkostatek s převahou peněžní renty, málo rozvinutým vrchnostenským hospodářstvím a s rozdělením soudní pravomoci mezi bezprostřední vrchnost a „Landesherra“, a Gutswirtschaft, velkostatek s rozvinutým vrchnostenským hospodářstvím, robotami a spojením soudní a vrchnostenské pravomoci v jedněch rukou.⁶⁷

V naší odborné literatuře se několik autorů pokoušelo provést podobné terminologické rozlišení struktury velkostatku, ale vesměs neúspěšně. Pekař např. navrhl překládat uvedené německé termíny jako „gruntovní panství“ a „panské území“,⁶⁸ ale ani sám těchto termínů nepoužíval. Ve starší literatuře se nejvíce užívalo pojmu „rentovní velkostatek“ pro velkostatek s převahou peněžní a naturální renty, a „režijní velkostatek“ pro velkostatek s rozvinutým vrchnostenským hospodářstvím a robotou.⁶⁹ Tyto termíny naprosto nevyhovují, poněvadž u obou typů je základem hospodářského systému feudální pozemková renta. Kromě toho býval „režijní velkostatek“ nesprávně ztotožňován s podnikatelským velkostatkem kapitalistického charakteru. Také pojem „panský velkostatek“, který se občas objevuje, neříká nic o struktuře, zužuje svůj rozsah jen na panský stav, stejně jako častěji se objevující označení „panský dvůr“.

Nezbývá tedy než ekonomickou strukturu feudálního velkostatku blíže charakterisovat, nejlépe podle systému feudální pozemkové renty, jako velkostatek s převahou peněžní a naturální renty, velkostatek s rozvinutým vrchnostenským hospodářstvím apod. Taková charakteristika by ovšem vyžadovala bližší rozbor struktury velkostatku v jednotlivých obdobích i vymezení typů ve stejné epoše. Jakmile tato práce bude provedena, získáme přesnou představu o feudálním velkostatku v určitých časových úsecích. Pak teprve bude možno hledat termíny pro určité jeho typy.

Jednodušší je vymezení určitých oblastí uvnitř velkostatku. Pro půdu, kterou drží poddaní, můžeme i v 16. stol. používat pozdějšího termínu „rustikál“ a pro vrchnostenskou půdu „dominikál“. Soubor půdy a hospodářských objektů, na kterých hospodáří sama vrchnost, je výstižně označen pojmem „vrchnostenské hospodářství“; podobně jednotlivé jeho jednotky lze označit jako „vrchnostenský“ dvůr, pivovar, mlýn, na rozdíl od půdy a objektů poddanských, městských, resp. pronajatých.⁷⁰

Zvláštní pozornosti zasluhují pojmy nevolnictví a poddanství, které dosud nejsou přesně vymezeny a je jich používáno v různém smyslu. O jejich obsahu bude pojednáno na příslušném místě.